

Het verzoek van Esther Wit van het Humanistisch Verbond om iets hoopvol te schrijven over de toekomst van Europa inwilligen lijkt een volkomen hopeloze opgave — zo hopeloos dat een bevriende journaliste daar alleen op kon reageren met luidkeels hoongelach. En ze is geen cynicus; ze stelde alleen maar een simpele vraag over mijn volgende schrijfproject. Maar toen we aan het lunchen waren op de dag na het Zwitserse referendum — een hoogtepunt of dieptepunt in een schijnbaar eindeloze opeenvolging van slecht nieuws dat het einde van Europa aankondigt — leek lachen de meest gezonde reactie. Met huilen schiet je niks op.

Laat me dus duidelijk zijn over de aard van de opmerkingen die ik straks ga plaatsen. Ik ben geen profeet en pretendeer al evenmin voorspellende gaven te bezitten. Als ik voorspellingen zou moeten doen over de toekomst van Europa, zou ik zeggen dat de kans dat alles gaat zoals het zou moeten gaan, uiterst klein is. Maar in de filosofie draait het niet om voorschrijven of zelfs ook maar beschrijven. Filosofie is onvermijdelijk normatief. Het is geen discussie over hoe de wereld eruit ziet, maar hoe de wereld eruit zou moeten zien. De kans bestaat dat mijn opmerkingen als utopistisch worden afgedaan, omdat ik geloof dat de enige manier om een oplossing te bieden voor de crises waardoor Europa wordt geplaagd is om te vragen om een groter Europa dan volgens de conventionele wijsheid mogelijk is. Ik zal echter beargumenteren dat het juist de overmatige voorzichtigheid is, een gebrek aan durf, die heeft geleid tot de crises waarmee we als Europeanen worden geconfronteerd. Ik zeg “wij Europeanen”, maar zoals u weet ben ik hier niet geboren. Dat kan een voordeel zijn: ik heb ervoor gekozen om in Europa te wonen, en kan het door de ogen van een buitenstaander bezien. Bovendien kan ik een beroep doen op de perspectieven die ik heb opgedaan doordat ik in twee sterk verschillende landen heb gewoond en gewerkt. (Ik heb hier ook lang genoeg gewoond om de naïeve bewondering te verliezen waarvan sommige Amerikaanse commentatoren zoals Rifkin blijf geven.) Wellicht laat u het perspectief van een outsider/insider toe om dat van uzelf te verruimen, en u te inspireren om een deel daarvan over te nemen.

Meer Europa: een Europees financieel systeem dat in staat is om de stabiliteit van de euro te waarborgen. Een Europees Parlement dat werkelijke beslissingen nemen. Een Europees buitenlands beleid dat in staat is tot harmonische samenwerking. En zelfs een Europees sociaal stelsel dat hetzelfde niveau van ondersteuning kan voor lidstaten van Portugal tot Polen, en daarmee bijdraagt aan een oplossing voor de problemen die gepaard gaan met open grenzen. Deze zaken klinken op dit moment misschien als naïeve utopistische dromen, maar ze worden wel bepleit door twee leden van het Europese Parlement, Daniel Cohn-Bendit en Guy Verhofstadt die, ondanks het feit dat zij uit twee sterk verschillende partijen afkomstig zijn, samen het manifest “Voor Europa!” schreven dat iets meer dan een jaar geleden in zes Europese talen tegelijk werd gepubliceerd. Jazeker, Cohn-Bendit geniet een reputatie als verdediger van utopistische visies — hij noemt zijn visie “plausibel utopistisch”, en ik heb hem een volwassen idealist genoemd —, maar de argumenten van de twee politici waren zo praktisch als Realpolitik maar kan zijn.

Meer in bijzonder richten ze hun vizier op een toekomst die wordt gedomineerd door reusachtige landen — misschien is ‘imperiums’ een betere benaming — zoals de Verenigde Staten, China, Rusland, India en Brazilië. Over slechts een paar decennia zal geen enkel Europees land, zelfs niet Duitsland, de politieke of economische macht van een van deze landen kunnen evenaren. Als één Europees land een vinger in de pap wil houden in het wereldgebeuren, zullen alle Europese landen gezamenlijk moeten handelen. Als ze dat op eigen houtje doen, lopen Europese landen het risico dat ze uitgroeien tot weinig meer dan

musea – zonder meer schilderrijk en plezierig voor diegenen die fortuinlijk genoeg om zich binnen hun grenzen te bevinden, maar zonder enige relevantie voor de richting die de wereld als geheel uitgaat. We kunnen blijven profiteren van de voordelen van een half verenigd Europa: het vliegtuig pakken voor een weekendvullend congres in Parijs of een winkelexcursie, door open grenzen varen tijdens de lange vakanties die ons sociale stelsel garandeert en genieten van Italiaanse kaas en Ierse boter en de wetenschap dat onze kinderen hun horizon kunnen verbreden en hun kansen op de arbeidsmarkt vergroten door een poosje in Barcelona of Berlijn te studeren. Als we in Noord-Europa wonen, zal het gemiddelde comfort, dat groter is dan de wereld ooit heeft gekend, ongeveer net zolang duren als ons leven. Als we willen dat onze kinderen en kleinkinderen van dezelfde voordelen kunnen blijven genieten — en belangrijker nog, om op te groeien met het idee dat ze een bijdrage aan de wereld kunnen leveren — kunnen we niet langer handelen als de piepkleine landjes die ooit de scepter zwaaiden over imperiums die aan zichzelf genoeg hadden. ‘Museum’ is misschien nog vriendelijk uitgedrukt; als Europa op deze voet doorgaat en de taak die het ooit begon niet voltooit, zal het niet veel meer zijn dan een bejaardenhuis.

Naar mijn mening hebben Cohn-Bendit en Verhofstadt een punt. We kunnen veel aspecten van de globalisering betreuren, maar we kunnen er niet omheen: onze kinderen kunnen zich niet langer de wereld voorstellen waarin wij zijn geboren. Herinnert u zich nog dat u gretig de enveloppen aanpakte van een fortuinlijke vriend met een reizende oom, zodat u een ongelooflijk exotische postzegel aan uw verzameling kon toevoegen? Mijn kinderen vinden het inmiddels de gewoonste zaak van de wereld om op het ene apparaat met een vriend in Boston te communiceren en met een vriend in Beijing op het andere. Ik ben er niet honderd procent zeker van of zij eigenlijk wel weten wat ‘exotisch’ precies inhoudt. Herinnert u zich “Suzanne”, de hit van Leonard Cohen? Een deel van de aantrekkingskracht van de heldin bestond erin dat ze je “thee en sinaasappels voert die helemaal uit China komen”. Maar wat blijft er over van haar mystiek in een wereld waar zo’n beetje alles uit China komt? Ik laat me net zo snel meevoeren op een wolk van nostalgie als ieder ander, maar ik koop er niets voor. Een wereld die zo naadloos is verbonden als de onze kan zijn problemen niet op nationale schaal oplossen. We kunnen de oplossingen overlaten aan multinationals, die in ieder geval over meer macht en pressiemiddelen zullen beschikken dan welke private entiteit dan ook ooit zou mogen hebben. We kunnen ook proberen om bepaalde politieke waarden in stand te houden die alleen door Europa worden belichaamd — maar dat is alleen mogelijk door alle Europese krachten te bundelen. Ik zie geen ander alternatief.

Hoewel Cohn-Bendit zijn argument “plausibel utopistisch” noemt, zie ik er weinig utopisme achter schuilen: het gaat om macht, om angst, en om de toekomst. Ik denk dat dit een onvermijdelijke conclusie is voor iedereen die verder kijkt dan de komende paar verkiezingen. Maar hoe zinvol het argument ook is, het weet maar bij weinig mensen een snaar te treffen. De komende paar verkiezingen zullen door allerhande angsten worden bepaald. U bent allemaal op de hoogte van de statistieken, en u kent de Nederlandse cijfers vast beter dan ik: in heel Europa winnen de rechtse, anti-Europese partijen aan terrein. Duitsland is een uitzondering, omdat het land dat bijna de wereld vernietigde, en daarmee ook zichzelf, zijn lesje werkelijk heeft geleerd. Maar hoewel onze belangrijkste Europese politica nooit een beroep zou doen op nationalistische emoties zoals Wilders of LePen — ten dele omdat ze grondwettelijk niet in staat is om krachtige oproepen of uitspraken te doen — is de overheersende ondertoon in de Duitse politiek, hoewel niet expliciet nationalistisch, evenmin nadrukkelijk Europees. (De Sociaaldemocraten zijn uitzonderlijk pro-Europa, maar beschikken niet over de aantallen om veel meer dan bonte beweringen te doen).

Waarom, met uitzondering van Duitsland, zijn de rechtse partijen aan het groeien? Ik vermoed dat de meeste leden van dit publiek treurig hun hoofd zullen schudden en wijzen op het hardnekkige racisme en nationalisme, zoals sommige christenen wijzen op de erfzonde: in de meesten van ons schuilt een duistere kracht die zich in goede tijden misschien uit het zicht verbergt, maar altijd klaarstaat om in slechte tijden tevoorschijn te springen. Net zoals de Grote Depressie van de jaren 30 sommige Europeanen in de armen van het fascisme dreef, heeft de huidige financiële crisis mensen naar rechts doen opschuiven. Niet enorm ver

naar rechts — we hebben allemaal inmiddels wel ons lesje geleerd — maar desondanks nog altijd in de armen van de nationalist. Hierbij moet worden opgemerkt dat deze ogenschijnlijke zinnige verklaring blijk geeft van een materialistisch determinisme dat sterker is dan dat van Marx ooit was. Minder terechtwijzende en meer genuanceerde zielen zullen zich iets ruimhartiger tonen en wijzen op de angst om verlies die globalisering met zich meebrengt. Is het geen natuurlijke reactie om soelaas te zoeken in nationale identiteiten? Ik wil niet ontkennen dat deze beweringen een kern van waarheid bevatten: in deze reactie kan een bepaalde mate van angst voor de vreemdeling schuilen die tot racisme leidt bij mensen die te weinig vreemdelingen hebben ontmoet, en het is heel goed mogelijk dat dergelijke sentimenten groeien op een moment waarin gigantische internationale krachten ons boven het hoofd dreigen te groeien. Maar als dergelijke beweringen een kern van waarheid bevatten, gaat het om een volstrekt nutteloze waarheid, want ze laten aan degenen onder ons die dit soort nationalisme willen bestrijden niets over dan meewarig hun hoofd te schudden over de menselijke zwakte.

Ik zou het liever willen hebben over de gebreken van degenen onder ons die meer Europa willen zien, want het zijn tot op zekere hoogte deze gebreken die ertoe hebben geleid dat mensen minder Europa willen zien. En als, zoals ik suggereerde, het Europese project alleen maar kan worden gered door om meer Europa te vragen, kan dit alleen maar worden gedaan door het soort van krachtige verdediging van Europa in te nemen waaraan het tot nu toe volledig heeft ontbroken. Men heeft de Europese Unie verdedigd met verwijzing naar haar succes in het overwinnen van de zonden van het verleden — de oorlogen die het continent sinds zijn vroegste geschiedenis plaagden — of met verwijzing naar angsten voor de toekomst — de mogelijkheid dat elke lidstaat irrelevant zal worden als Europa geen sterk blok kan vormen. Geen van deze verdedigingen is misplaatst, maar beide zijn gebaseerd op angst. Geen van hen biedt een object van bewondering voor het heden. En wat al helemaal ontbreekt, is een Europees ideaal.

In het beste geval moet u hier misschien om lachen, en in het slechtste geval om grinniken. De naam 'Europa' roept weinig meer ideaals op dan de ziellose glazen gevels van Brusselse kantoorblokken. Als je mensen vraagt naar de kleur die ze met Europa in verband brengen, durf ik te wedden dat maar weinig mensen blauw of geel zullen noemen. De meesten van hen zouden het associëren met grijs. De eurobiljetten vormen op zichzelf al een toonbeeld van kleurloosheid, en dat is opzettelijk zo. In plaats van onze bankbiljetten op te sieren met Europese helden (Da Vinci? Shakespeare? Rembrandt? Goethe?), wat misschien tot discussie had kunnen leiden, of zelfs maar belangrijke monumenten (Het Parthenon? Het Prado? De Sint-Pietersbasiliek? De Big Ben?), besloot de Europese Unie om op safe te spelen en voor generieke architectonische stijlen te kiezen. Kijk uw portemonnee er maar eens op na: dit is reden waarom maar weinigen onder u zullen hebben onthouden welk bankbiljet van welk motief is voorzien. Uit angst om mensen voor de borst te stoten, heeft Europa vermeden om iets of iemand te idealiseren — met uitzondering van die grote negatieve grootheid, de afwezigheid van oorlog. En bewonderenswaardig als ze ook mogen zijn, kunnen afwezigheden niet als idealen dienen. Het zal dan ook geen verbazing wekken dat er meer dan 20 jaar na Maastricht maar weinig Europeanen zijn die in staat zijn om het woord 'ideaal' met 'Europa' in verband te brengen.

Maar kijk naar de alternatieven. Amerikanen mogen zichzelf dan nog altijd idealiseren, maar niemand anders ter wereld doet dat. Ik ben nog steeds Amerikaans genoeg dat het me pijn doet om het toe te geven dat Barack Obama Amerika's laatste kans vertegenwoordigde om haar idealen te verwezenlijken, en noch het Amerikaanse bedrijfsleven, noch de meerderheid van zijn burgers wil dat hij dat doet. Zijn presidentschap zal een bepaalde mate van vooruitgang met zich meebrengen — in de strijd tegen het racisme, in de vorm van een micro-uitbreiding van het inadequate Amerikaanse sociale stelsel. Het eerste kan mogelijk dienen als iets van een model voor de rest van de wereld, maar het laatste zeker niet, en Amerika is op dit moment zo disfunctioneel dat het nauwelijks duidelijke idealen voor zichzelf kan bieden, laat staan voor de rest van de wereld. Het opkomende China idealiseert zichzelf niet eens, en heeft al helemaal geen universele modellen te bieden. Net als de ouderwetse grootmachten neemt het er genoeg mee om zijn invloedssfeer uit te breiden, maar het

pretendeert niet om zijn invloed voor iets anders aan te wenden. China is geïnteresseerd in het uitbreiden van de macht en prestige van zijn eigen etnische natie, zonder zichzelf met welk idee dan ook te verbinden. Rusland noch India noch enige andere kandidaat-grootmacht koestert ook maar enige pretentie om als rolmodel voor de rest van de wereld te fungeren; ze willen simpelweg een zo groot mogelijk deel van de wereld in hun greep hebben. Alleen een Europa dat in de Verlichting is geworteld, is gegrondvest in een ideaal dat niet alleen zijn eigen belangen en behoeften kan dienen, maar ook die van het merendeel van de rest van de wereld.

Het feit dat Wilders en LePen een gemeenschappelijk doel hebben gevonden is geen anomalie: de banden tussen nationalistische groepen zijn van Rusland tot de Verenigde Staten veel uitgebreider, en actiever, dan de netwerken tussen anti-nationalistische groepen in verschillende landen. Dit lijkt misschien paradoxaal, of op zijn minst ironisch, totdat we nadenken over hetgeen hen verbindt. Wilders en LePen en hun tegenhangers in andere landen zijn reactionairen; tegen wat reageren ze? Ik zou zeggen dat het ten minste ten dele een reactie is op wat men het postheroïsche tijdperk heeft genoemd. Het pro-Europese verhaal ziet er vaak zo uit: laten we het einde vieren van de grote mannen en de oorlogen waarin zij ons stortten, en vreugde scheppen in het feit dat we nu met onze naburige landen handel drijven in plaats van hen over de kling te jagen. Maar dit is geen verhaal dat mensen inspireert. Wilders en LePen mogen dan racisten en demagogen zijn, maar winnen aan volgelingen die iets willen verheerlijken, en er is niets oneerbaars aan deze wens. Ze vinden het een afschuwelijk idee dat de enige relaties tussen mensen handelsrelaties zijn, en de enige menselijke ambitie om een berg goederen aan de man te brengen. De nationalistena hebben dan misschien niet veel te bieden, maar ze bieden wel een visie van iets dat buiten de hulpeloze instrumentale rationaliteit valt waarop de voorstanders van Europa hun gelijk baseren.

Europeanen zijn niet in staat om Europa als ideaal te zien. Dit is ten dele te wijten aan een algemeen menselijk tekort: we nemen voor lief wat we hebben bereikt, en vergeten hoe moeilijk het was om dit te bereiken, of hoe wenselijk deze verworvenheden voor anderen kunnen lijken. Dit kan worden geïllustreerd aan de hand van een klein perspectief uit een ander deel van de wereld. Hoewel de Oekraïne of Afrika als prima voorbeelden zouden kunnen dienen, zal ik het hebben over het continent dat ik het beste ken: in de ogen van elke Amerikaan heeft Europa de droom van de Verlichting verwezenlijkt. Dit was niet altijd het geval. Halverwege de 18e eeuw leken de plannen die door de Europese filosofen waren opgetekend tot vergetelheid gedoemd in de landen die ze hadden voortgebracht. Frederik de Grote vleide Voltaire mateloos, maar verdreef hem uit Potsdam; Katarina de Grote vroeg Diderot om het Russische onderwijssysteem te vernieuwen, maar sloeg al zijn voorstellen in de wind. Noch de Polen, noch de Corsicanen toonden werkelijke interesse voor de grondwetten die Rousseau voor ze had opgesteld. Europa leek verstrikt in hiërarchische en (ja, zelfs toen) bureaucratische netwerken waarin geen enkel nieuwe idee kon gedijen. Europa heeft dan misschien de Verlichting ontdekt, maar alleen Amerika leek in een positie te verkeren om deze te realiseren. Europese denkers speculeerden of alle mensen gelijk waren; Amerikaanse denkers legden dit in wetten vast. De Bill of Rights die in Philadelphia werd opgesteld, diende als inspiratiebron voor de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens in Parijs. De taal die Europeanen gebruikten om de loftrumpet op te steken over de prestaties van de Amerikanen zullen ons vandaag de dag misschien verbazen. Raynal verwachtte dat "een nieuw Olympia, een nieuw Arcadië, een nieuw Griekenland op het continent wellicht geboorte zal geven aan nieuwe Homerussen". Condorcet dacht dat Amerika, als het hoogste punt in de beschaving dat ooit was bereikt, de realiteit van vooruitgang bewees. Het feit dat Franse filosofen ook nu nog in dergelijke verheven termen kunnen schrijven, blijkt uit een passage uit *Ce grand cadavre à la renverse* van Bernard-Henri Levy:

Ver, heel ver van hier in de Nieuwe Wereld, een werkelijk bestaande plek, geen dromenland of een papieren constructie. . . is er een land, Amerika, waar het project van Jean-Jacques Rousseau, die bijna ondenkbare doctrine dat het enige wat mensen moesten doen om een politiek lichaam te creëren, het nemen van een beslissing was, en deze vervolgens hardop

uitspreken en erop zweren, uit de lucht op de aarde neerdaalde en daar werkelijk bewaarheid werd (119).

Wat er allemaal gebeurd is om deze betrekkingen te veranderen is een lang en triest verhaal dat ik vandaag niet kan vertellen. Europese instituten weerspiegelen vandaag de dag de ambities van de Verlichting veel meer dan hun veel sterker dan Amerikaanse tegenhangers. Als we naar de harde feiten kijken, leven Europeanen in structuren die zo Kantiaans zijn als de wereld ooit heeft gezien. Zelfs de meest conservatieve Europese regeringen zijn niet van plan om het sociaaldemocratische stelsel te ontmantelen dat de kloof tussen arm en rijk beperkt. In Europa worden huisvesting, gezondheidszorg en onderwijs als rechten gezien, en niet — zoals ze in de Verenigde Staten worden genoemd — als voorrechten. Dit taalkundige verschil heeft verstrekkingen gevolgen. Als je denkt dat iets een recht is, zul je verwachten dat je dit recht toekomt louter omdat je deel uitmaakt van het menselijke ras, of ten minste het fortuinlijke deel daarvan dat in de Europese Unie woont. Als je denkt dat iets een voorrecht is, zul je jezelf als fortuinlijk beschouwen als de mensen boven je het goeddunken om het je toe te kennen. Europa probeert niet alleen om gelijkheid te waarborgen, maar ook, en boven alles, democratie. Iedereen die meerdere banen moet nemen om zijn gezin te eten te geven of maar twee weken vakantie per jaar krijgt in ruil voor zijn harde werk, zal weinig tijd of energie overhebben om na te denken over politieke zaken. Door kunst en cultuur te financieren en ervoor te zorgen dat burgers voldoende tijd hebben om ervan te genieten, bevorderen Europese overheden niet alleen amusement, hoezeer dat ook bevordering verdient; ze leggen hiermee ook de basis voor de maatschappelijke participatie van burgers. Zelfs Groot-Brittannië, wiens sociale stelsel onder Thatcher meer te lijden heeft gehad dan die van naburige landen op het continent, biedt het soort van gezondheidszorg waarvoor Amerikanen dankbaar zouden zijn. Aan de andere kant van de Atlantische Oceaan doen slechte voeding, dakloosheid, kinderen met geweren maar zonder gezondheidszorg, uitpuilende gevangenissen en dalende levensstandaarden grote delen van de Verenigde Staten eruit zien als de natuurlijke staat van voor de Verlichting zoals die door Thomas Hobbes werd beschreven.

Kant en velen na hem waren ervan overtuigd dat democratische mogendheden geen oorlogen beginnen. Zelfs als het nationale en buitenlandse beleid minder direct met elkaar in verband staan dan hij had gehoopt, oefenen ze een sterke wederzijdse invloed op elkaar uit. Mensen die in een oorlogssituatie leven, zullen deze oorlogssituatie als de normaalste zaak van de wereld beschouwen. Als een advocaat uit Baltimore tussen neus en lippen door vraagt of de straten van Europa net zo veilig zijn als 20 jaar geleden, verraadt hij daarmee de stilzwijgende veronderstelling dat de zaken er vanwege hun aard alleen maar slechter op worden. Dergelijke aannamen weerhouden Amerikanen ervan om vraagtekens te plaatsen bij fenomenen zoals maatschappelijke verhoudingen of vuurwapenwetten. Zij die beweren dat het enige dat we kunnen veranderen, het tempo van het verval is, accepteren een wereld waarvan permanente – of ten minste de permanente overweging van oorlog – oorlog een onlosmakelijk deel vormt. Het binnenlands Amerikaans geweld plaveit de weg voor geweld buiten de Amerikaanse grenzen; beiden lijken op onvermijdelijke kenmerken van de wereld. Maar hoewel institutionele structuren in de Verenigde Staten en Europa uiteenlopende paden hebben bewandeld, zijn de achterliggende ideeën grotendeels gelijk gebleven. Amerikanen geloven in de dromen van de Verlichting en in hun vermogen om deze te verwezenlijken, ondanks het feit dat deze dromen steeds verder uit hun handen glippen. Europeanen blijven ondanks hetgeen ze hebben bereikt geloven in sombere, berekende Realpolitik. Amerikanen zijn dan misschien bezig om een Hobbesiaanse jungle te creëren, maar ze zien zichzelf nog altijd als mensen die in dienst staan van recht en rechtvaardigheid. Europeanen mogen dan een Kantiaans Hof van Eden hebben gecreëerd, maar scheppen er enorme trots in om hun verworvenheden te bagatelliseren.

Ik heb je jarenlang verwonderd over de onwil van Europeanen om hun eigen verworvenheden te benoemen, laat staan om ze te koesteren. En ze beschouwen ze al helemaal niet als een voorbeeld voor anderen. Een reden om de eenvoud van deze oplossing in twijfel te trekken, werd duidelijk tijdens een gesprek dat ik een aantal jaren

geleden voerde in de tijd dat Bush nog aan de macht was. Dit gesprek vond plaats tijdens een congres van toonaangevende Duitse en Amerikaanse opiniemakers die elk jaar bijeenkomen om de banden tussen Duitsland en Amerika aan te halen, en de belangen van Europa in het algemeen te behartigen. Ik was daar om mijn eigen belangen te behartigen. Tot de grote schande van alle welwillende Amerikanen waren Guantanamo en Abu Ghraib voor veel mensen in alle delen van de wereld uitgegroeid tot het gezicht van Amerika. Dat was op zich al erg genoeg, maar zouden dit en de oorlog in Irak het publieke gezicht van het Westen in het algemeen moeten worden? Ik betoogde dat Europa stelling moest innemen en verklaren dat de Verenigde Staten zijn recht had verloren om uit naam van de Westerse waarden te spreken zolang de regering Bush aanbleef. Europa mocht dan de nodige lessen in democratie hebben geleerd van haar Amerikaanse neven en nichten, maar, zo betoogde ik, moest nu op haar eigen benen staan, en wel per direct. Dit was geen kwestie van anti-Amerikaans sentiment. Ik wilde de waarden van de Verlichting verdedigen die het beste erfgoed van Europa en Amerika vertegenwoordigen.

Ik bracht dit alles zo diplomatiek mogelijk onder woorden; het congres omvatte een uiterst beschaafd evenement in Oxford, en mijn woorden werden beleefd genegeerd. Totdat een Engelse Lord, een lid van het Hogerhuis, me terzijde nam: "Je hebt gelijk, maar je verdoet je tijd. Engeland en Duitsland zullen nooit gezamenlijk stelling nemen tegen de oorlog in Irak. We voelen ons te schuldig". Schuldig? Ik begrijp waarom Duitsers zich schuldig voelen, hoewel ik van mening ben dat dit schuldgevoel inmiddels onterecht is. Maar waarom de Britten? "Kolonialisme", zei de Lord. "Wij waren degenen die deze arbitraire grenzen in het leven hebben geroepen. We dragen teveel verantwoordelijkheid voor het ineensinken van het Midden-Oosten. Dat en het feit dat Amerika ons heeft gered tijdens de Tweede Wereldoorlog — elk van ons zou zich schuldig voelen als we gezamenlijk een vuist tegen Amerika zouden maken". Ik drong aan dat veel Amerikanen met open armen klaar zouden staan voor een bondgenoot die ons tot onze zinnen zou brengen in naam van de waarden die we allemaal delen. (Aan het begin van de oorlog in Irak vroegen mijn Amerikaanse vrienden me wanneer de Europeanen ons zouden komen redden.) Mijn pogingen waren helaas vergeefs: schuld is een sterk obstakel voor acties van wat voor type dan ook.

Er zijn uiteraard legio redenen aan te wijzen waarom Europa niet in staat is geweest om een gemeenschappelijk buitenlands beleid te ontwikkelen, en sommige daarvan liggen voor de hand. Desondanks verwees mijn Engelse gesprekspartner mij naar een dieper liggende reden, en iedereen die op zoek is naar gemeenschappelijke aspecten die Europa zouden kunnen verbinden, zouden met dit aspect kunnen beginnen. De Fransen koesteren mogelijk schuldgevoelens ten aanzien van Algerije. De Spaanse verovering van de Nieuwe Wereld was de meest wrede van allemaal. Zelfs de vriendelijke en tolerante Nederlanders bezondigden zich aan misdaden in Indonesië, terwijl het kleine België erin slaagde om zijn eigen hel te creëren in de Kongo. Polen zien zichzelf als slachtoffers van de geschiedenis en voelen zich daarom nergens schuldig over, maar met wat tijd en moeite zouden zij ook tot de club kunnen toetreden.

Begrijp me niet verkeerd: zelfkritiek is een van de grootste waarden van de Verlichting, en Europa is op dit gebied een schoolvoorbeeld. Het gewetensonderzoek dat de afgelopen 50 jaar op het Continent heeft plaatsgevonden is een van haar grootste verworvenheden. Desondanks krijgt deze zelfkritiek weinig aandacht van Europeanen, en om begrijpelijke redenen: elke natie zou onuitstaanbaar ongenoegzaam lijken als zij zichzelf op de borst zou kloppen vanwege haar zelfkritiek. Er is juist sprake van het tegendeel: tijdens een recent interview door de Duitse krant FAZ werd schrijfster en psychoanaliste Julia Kristeva gevraagd wat zij tegen het continent zou zeggen als het als patiënt op haar divan zou liggen. Haar antwoord luidde dat Europa naar haar duistere kant moet kijken: niet alleen de Holocaust, maar ook "de Inquisitie, de progroms, het kolonialisme, het machismo en de oorlogen. Zolang deze verborgen schaduwen niet worden onderzocht en aan de kaak gesteld, kan Europa niet vooruit komen". Gelukkig genoeg wees de interviewer op het feit dat deze zaken reeds waren onderzocht, maar Kristeva antwoordde hierop dat deze onderzoeken beperkt waren gebleven tot een handvol intellectuelen en nooit de mainstream hadden bereikt. Europa in haar totaliteit, vervolgde Kristeva, leek op een uiterst

zieke patiënt die weigert om een psychoanalist te bezoeken en zijn heil zoekt in hyperactiviteit om de uitdaging van zelfkritiek voor zich uit te schuiven en smoezen voor zichzelf te verzinnen.

Ik denk dat Kristeva het precies bij het verkeerde eind heeft. Het is waar dat het niet de massa's (of de Lords) zijn die zich de serieuze taak stellen om het kolonialisme onder de loep te nemen, maar de boodschap komt wel degelijk bij hen aan: de Europese geschiedenis (om de definitie van Pierre Bayle van de geschiedenis zelf te gebruiken) is een geschiedenis van misdaden en ellende waarvoor elke degelijke Europeaan zijn of haar hoofd in schaamte zou moeten laten hangen. Ik pleit er niet voor om deze onderzoeken te staken, want er valt op dit gebied zeker nog meer werk te verrichten. Ik zou u echter willen vragen om ze in een context te plaatsen. Laat me het u als buitenstaander vertellen: ondanks een paar terugvallen en verschillen in tempo hebt u goed werk gedaan op de divan, of, in minder psychoanalytische termen, met *Vergangenheitsverarbeitung*, dat prachtige Duitse woord voor het graven in je duistere verleden. Plaats deze inspanningen nu in een context: hebt u ooit iets vergelijkbaars gezien in Noord-Amerika? In Japan? In Rusland – wiens schamele bewering om Europees te zijn nog schameler kan lijken vanwege zijn historische onwil om zijn eigen misdaden onder de loep te nemen.

Het Europese vermogen tot zelfkritiek is zelfs iets wat Europa tot een rolmodel maakt — zolang we voorzichtig omgaan met de gevolgen daarvan. Zoals blijkt uit mijn gesprek met de Britse Lord, kan zelfkritiek uitmonden in een verlamdend schuldgevoel. Een groot deel van Europa wordt zozeer door twijfel verteerd dat men het risico loopt om niets meer te ondernemen, niet alleen op het gebied van buitenlandse zaken, maar ook ten aanzien van meer fundamentele kwesties. De afgelopen decennia heeft schaamte over de misdaden en nalatigheden gevoelige Europeanen ervan weerhouden om de eigen aanzienlijke verworvenheden op waarde te schatten. Maar zelfkritiek is geen doel op zich: als het ertoe leidt dat mensen niet langer actie durven te ondernemen uit angst om iets verkeerd te doen, krijgt het een zelfdestructief karakter. Recentelijk heeft de zelfkritiek ten aanzien van haar verleden Europa ervan weerhouden om in het heden het juiste te doen. Dat geldt in het bijzonder voor het buitenlandse beleid buiten haar grenzen. Vanwege de misdaden uit het Europese imperialistische verleden zijn Europeanen uiterst terughoudend met het ondernemen van actie ten opzichte van de rest van de wereld, en nog meer om zich als rolmodel te presenteren. Het opleggen van haar normen aan de rest van de wereld: hebben we niet geleerd om dat als Eurocentrisch te verwerpen?

Een reden waarom Europeanen zoveel moeite hebben om een idee van Europa te vinden, is dat dit idee verschillende bronnen heeft, en een aantal daarvan zijn zonder meer Eurocentrisch te noemen. Europeanen hebben vaak andere Europeanen opgeroepen om zich tegen de Anderen te verenigen, die worden afgeschilderd als een horde barbaren. Dit soort kretologie voert terug tot de tijd van Karel de Grote. Oproepen voor Europa om zich te verenigen tegen de Islam zijn terug te vinden op standbeelden in Romaanse kerken. Vergelijkbare sentimenten zijn terug te vinden in de Oostenrijks-Hongaarse strijd tegen de Ottomanen en de zelfverheerlijking waarmee de Nazi's zichzelf afschilderden als bolwerk tegen de bolsjewistische monsters uit het Oosten. Wat dat betreft heeft Kristeva het bij het rechte eind: er is sprake van een Eurocentrisch idee van Europa dat duister en destructief van aard is, en het moet onder de loep worden genomen alvorens op juiste wijze kan worden verworpen. Maar er is ook een minstens even krachtig idee van Europa dat zijn wortels in de Verlichting heeft, en dit idee zou de basis voor de toekomst moeten vormen. Mysterieus genoeg, in mijn ogen, wordt de Verlichting nergens zo weinig gerespecteerd als in Europa. Het verdedigen van de Verlichting en het koesteren van een visie van Europa zijn daarom diep met elkaar vervlochten: de Verlichting is het beste dat Europa ooit heeft voortgebracht, en hoewel het erop lijkt dat de Europeanen de laatsten zijn die zich dit beseffen, is er geen plek ter wereld waar de verlichtingsidealen zozeer zijn verwezenlijkt als in het huidige Europa.

Eenieder die heden ten dage de Verlichting verdedigt, zal eerder op minachting dan op argumenten worden onthaald. Dit valt te wijten aan een reeks van karikaturen die nauwelijks een historische basis hebben, ondanks het feit dat schrijvers als John Gray aan de lopende

band bestsellers uitbrengen waarin deze karikaturen opnieuw de revue passeren. Hier volgen de belangrijkste punten van kritiek, en de meeste daarvan zijn zo oud als de Verlichting zelf:

- 1) De Verlichting was een verkapte vorm van imperialisme die in naam van het universalisme Europese ideeën aan de wereld oplegde.
- 2) De Verlichting zag de mens als van nature goed en tot in het oneindig vatbaar voor vervolmaking.
- 3) De Verlichting stelde dat elk probleem door de reden kon worden opgelost en liet geen ruimte toe voor emoties.
- 4) De Verlichting hield niets voor heilig en maakte alles profaan.
- 5) Als het al iets vereerde, aanbad de Verlichting de technologie, die in haar ogen een eind zou maken aan alle problemen. Maar in plaats van de vooruitgang te brengen die men onvermijdelijk achtte, leidde zij rechtstreeks naar Auschwitz.

Dit soort beweringen wordt louter ondersteund door een paar fragmenten die keer op keer uit hun verband worden gerukt. En dan hebben we het niet over een nuanceverschil. De Verlichting had niet alleen een complexer karakter dan de hedendaagse karikaturen ons willen doen geloven; het was direct tegengesteld aan deze karikaturen. Je hoeft geen academicus te zijn om vraagtekens bij deze karikaturen te plaatsen: een paperbackeditie van *Candide* volstaat om aan te tonen dat de belangrijkste kritiek op de Verlichting voortkwam uit het hart van de Verlichting zelf. De Verlichting zag de mens niet als perfect en ziet vooruitgang evenmin als noodzakelijk. De Verlichting zag de wetenschap niet als onfeilbaar, en zag in technologie niet de oplossing voor alle problemen van de toekomst. Waarom mensen steeds opnieuw met deze karikaturen komen aanzetten, is een belangrijke vraag waarop ik vandaag helaas niet kan ingaan.

Waarom zouden we ons op de Verlichting moeten richten? Omdat er geen betere optie is. Het afwijzen van de Verlichting leidt tot premoderne nostalgie of postmodern wantrouwen; waar de Verlichting in het gedrang komt, staat de moderniteit op het spel. Een verdediging van de Verlichting is een verdediging van de moderne wereld, met al zijn mogelijkheden tot zelfkritiek en transformatie. Als u een voorstander bent van de Verlichting, bent u er een voorstander van om de wereld te begrijpen om deze te kunnen verbeteren. De 21e-eeuwse Verlichting moet het werk van de 18e-eeuwse Verlichting voortzetten door nieuwe gevaren voor de vrijheid onder de loep te nemen en maatschappelijke rechtvaardigheid te bevorderen.

In mijn boek *Moral Clarity* ging ik in detail in op de meeste standaardkritieken op de Verlichting; in dit verband zou ik nader willen ingaan op een van daarvan die in mijn boek onvoldoende aandacht kreeg. Niets is dwazer dan de bewering dat de Verlichting een Eurocentrisch karakter heeft. De Verlichting is vanaf het prille begin een internationale beweging geweest. Met name het idee dat goed denken betekent dat je vanuit verschillende perspectieven denkt, inspireerde de Verlichting al in een vroegtijdig stadium. Een vaak gebruikte techniek was om je Europa voor te stellen vanuit het perspectief van een buitenstaander. De *Perzische Brieven* van Montesquieu en *De argeloze* van Voltaire maakten gebruik van fictionele Perzen en Huron-Indianen om de Europese gebruiken met speelse naïviteit te bekritisieren. Hun auteurs konden hun hardvochtige kritiek verhullen door de indruk te wekken dat ze louter melding maakten van de curieuze meningen van barbaarse buitenlanders. Maar hun internationale perspectief hield niet per sé op bij de verbeelding. De belangstelling om de eigen gebruiken en instituten vanuit andere perspectieven te bezien, bleef evenmin beperkt tot Europa. Hoewel Europa de bakermat van de Verlichting was, waren veel van haar impulsen geheel afkomstig van buiten Europa. Westerse reizen naar China in het bijzonder brachten informatie terug die de Westerse beschaving op haar grondvesten deed schudden. Europa werd meer dan duizend jaar geregeerd vanuit het idee dat het christendom noodzakelijk was voor moraliteit: kerk en staat leerden dat de maatschappij zonder de christelijke ideeën van zonde en verlossing, hemel en hel zou uitmonden in een oneindige chaos van misdaad en oorlog. De introductie tot een cultuur die veel ouder en verder ontwikkeld was dan de eigen cultuur, hoewel door niets geleid dat ook maar in de verste verte op het christendom leek, vormde een bedreiging voor

Europese regeringen en een kans voor Europese denkers. De filosoof Christian Wolff betoogde dat de Chinese zeden, die uit de natuur waren afgeleid in plaats van religie, beter waren dan Europese zeden. Dit resulteerde al snel in een bevel van Keizer Friedrich Wilhelm I om de Universiteit van Halle binnen 48 uur te verlaten of tot de strop te worden veroordeeld. Wolff verliet Halle, hoewel hij werd teruggedroepen nadat de zoon van de Keizer, Frederik de Grote, de troon had bestegen. De meningen van Wolff, en die van anderen, verspreidden zich echter door heel Europa; de beeltenis die boven het bureau van Voltaire hing, was die van Confucius.

De Verlichting had net zoveel belangstelling voor culturen die minder ontwikkeld waren dan de eigen cultuur. De grote ontdekkingsreizen werden bekostigd door koningen en koninginnen die op zoek waren naar meer grondgebied en handelsmogelijkheden, maar ook naar meer kennis. Er reisden botanisten en professionele kunstenaars mee die konden vastleggen wat men aantrof. Ook in dit geval hielden de verlichtingsdenkers zich bezig met het ontdekken van andere mores, en ze werden met name gefascineerd door de Stille Oceaan. China en Tahiti werden tijdens de Verlichting gemythologiseerd. Maar hoewel deze ideeën gebaseerd waren op voorstellingen van andere naties die ver van de realiteit lagen — in dit tijdperk waarin reizen banaal is geworden is het mogelijk om ons nog voor te stellen hoe complex reizen toen was — vertegenwoordigden ze iets cruciaals: de universaliteit van de mens. Voordat de Verlichting aanbrak, waren Europa noch het christendom soeverein: beiden konden nog een hoop leren van de rest van de wereld, en wat er werd geleerd zou waar moeten zijn voor de hele wereld — in het bijzonder principes ten aanzien van recht en rechtvaardigheid. In die dagen omvatte het grootste internationale verkeer van personen niet de vrijwillige scheepsreizen van Captain Cook of zelfs maar de vlucht naar naburige landen die Voltaire en Rousseau ondernamen om aan vervolging te ontsnappen, maar de gevangenne en het transport van slaven. De meesten van hen werden naar enorme plantages in West-Indië en Brazilië gestuurd, waar ze onder mensonterende omstandigheden werkten en stierven. Het artikel over slavenhandel in de Encyclopedie veroordeelde dit fenomeen als zijnde in tegenstrijd met “religie, moraliteit, de natuurlijke wetten en elk recht van de mensheid”, en de verlichtingsdenkers waren het daarmee eens. Niet alleen slavernij, maar ook de Europese uitbuiting van andere continenten vormden het onderwerp van felle kritiek. Hier volgt een passage uit Kants essay “Eeuwige vrede”:
Vergelijk de mensonvriendelijke handelingen van de beschaafden en in het bijzonder van de handelsstaten in ons deel van de wereld. Het onrecht dat ze toedoen aan de landen en volkeren die ze bezoeken (hetgeen gelijk staat aan het veroveren daarvan) wordt door hen tot vreeswekkende proporties opgedreven. Amerika, de landen die door de Neger worden bewoond, de Specerijeneilanden, de Kaap etc. werden op het moment van hun ontdekking door deze beschaafde indringers beschouwd als landen zonder eigenaars, omdat de inwoners voor hen niet meetelden... (zij) onderdrukken de inboorlingen, stookten de verschillende staten op tot uitgebreide oorlogen, verspreidden hongersnood, rebellie, laaghartigheid en de hele litanie aan kwaden die de mensheid plagen. China en Japan, die ervaring met dergelijke gasten hadden, hebben hen wijselijk de toegang ontzegd.
De Verlichting was kortom de eerste pan-Europese beweging die er werkelijke belangstelling voor toonde om van andere culturen te leren en om deze te verdedigen, vaak tegen een hoge prijs, zoals blijkt uit de ervaringen van Christian Wolff. Deze verbintenissen werden later misbruikt voor retoriek in een tijdperk van ontdekking dat in veel gevallen eindigde in kolonialisme en imperialisme. Maar hoewel weinig geschoolde mensen het Christendom resoluut van de hand zouden wijzen vanwege de misdaden die in naam daarvan werden begaan tijdens de Kruistochten of door de Inquisitie, zijn velen die hebben gehoord van wat Kipling “the white man’s burden” noemt, niet bereid om naar de Verlichting zelf te kijken, die lijnrecht tegenover de 19e-eeuwse soldaten en zeelieden stond die beweerden om Westerse waarden naar onverlichte regio’s te brengen, maar de meeste van deze waarden in de praktijk met voeten traden.

Wat zijn nu precies de waarden van de Verlichting? Tolerantie krijgt normaliter de eerste plaats toegekend, maar dit is een serieuze misvatting. Het concept van tolerantie is gebaseerd op berusting. Op zijn hoogst is het in staat om bepaalde vormen van gedrag te

beteugelen, maar het is veel te zwak om tot inspiratie te kunnen dienen. Je tolereert datgene waar je niet op zit te wachten, of nog erger: wat je niet kunt veranderen. (De huilende baby op het vliegtuig die je uit je slaap hield. De geur in de hoek van het metrostation die alcoholisten tot een openbaar toilet hebben omgedoopt.) In de 17e eeuw, toen het concept voor het eerst in gebruik werd genomen, had tolerantie te maken met het accepteren van de — vaak minuscule — verschillen met de visie op verlossing van je medemens. In dit geval is tolerantie duidelijk een betere optie dan je burens op de brandstapel zetten of een religieuze oorlog te beginnen om de zielen van je relaties te redden. Tolerantie is echter een veel te zwak concept om ons te helpen om orde in onze levens te scheppen in een wereld die steeds een internationaler karakter krijgt. In plaats van tolerantie zou ik internationalisme willen nemen, een waarde die weerklank vindt in een tijdperk van globalisering. Zoals ik zojuist suggereerde, heeft internationalisme zijn wortels in de Verlichting. Als we werkelijk de moed hebben om het internationalisme te omarmen, zouden we ook de durf moeten hebben om van onze eigen culturen te houden. De twee zijn niet met elkaar in tegenspraak, maar vullen elkaar aan. Als ik geen tolerantie, maar oprechte belangstelling, of zelfs enthousiasme voor de cultuur van iemand anders toon, wat weerhoudt me er dan van om mijn eigen cultuur te waarderen? De linkervleugel in Duitsland en in andere delen van Europa lijkt deze mogelijkheid uit te sluiten. In Nederland verbaas ik me over het grote aantal mensen die met afschuw kijken naar de opkomst van het populistisch nationalisme zoals dat door Geert Wilders wordt belichaamd, maar de grootste moeite hebben om te bedenken wat ze er tegenover kunnen stellen. En toen ik suggereerde dat je gemakkelijk trots kunt scheppen in je eigen tradities, werd ik met een zeker wantrouwen begroet. Toch beschikt u over prachtig materiaal om mee te werken, van de vroegste geschriften van de Verlichting tot de uitvinding van het type schilderkunst dat democratische waarden belichaamt en het alledaagse verlicht met de waardigheid en het aura dat eerder was voorbehouden aan aristocratische helden. Uiteraard brachten de Nederlanders niet alleen Spinoza en Vermeer voort, maar ook oorlogen en kolonialisme en een zekere banale handelsmentaliteit die veel Nederlanders tegenwoordig schaamte over hun verleden inboezemt. Maar volwassen worden is zowel voor naties als personen een proces waarin je moet kiezen welk erfgoed je verworpt en welk erfgoed je je eigen wilt maken. Als progressieve mensen weigeren om dit te doen, zullen conservatieven de Leitkultur als hun exclusieve domein opeisen. En we weten dat ze daar succesvol in zijn geweest.

Als we de Verlichting willen verdedigen, moeten we haar sterkste waarden verdedigen. Ter afsluiting zou ik graag vier waarden uiteen willen zetten naast het internationalisme, dat ik in nader detail in mijn boek beschreef. Dit zijn geluk, reden, eerbied en hoop. De Verlichting eist het recht op geluk op, en dit lijkt banaal totdat je je realiseert welke plaats geluk had in de periode voor de Verlichting: in een voorbij paradijs dat we verloren toen Adam en Eva in de appel beten of in een hemel die we — als ons genade ten beurt valt — na onze dood aantreffen. De wereld zoals wij die kennen werd een tranendal beschouwd. Ziekte en armoede waren de gevolgen van zonde — en vormden daarmee een oordeel van G-d dat we niet hoogmoedig in twijfel mochten trekken. Aan het eind van de 19e eeuw verklaarden sommige Engelse geestelijken nog dat de pogingen om de Ierse hongersnood te verlichten in tegenspraak waren met de natuurlijke orde, die de wil van God was. En als u denkt dat dit soort zienswijzen tot het verleden behoren, hebt u vast nog niet de fundamentalistische reacties op de meest recente natuurrampen onder ogen gekregen. Geestelijken van alle mogelijke belijdenissen beschouwden de tsunami van 2004 in de Indische Oceaan en de aardbeving van 2010 in Haïti als een verdiende straf, hoewel de meningen over de zonde die werd bestraft, per religieuze gemeenschap verschillen. Zelfs boeddhisten kwamen met een interpretatie op de proppen: ze geloofden dat de tsunami een vergelding was voor al het vlees dat tijdens kerstmis op de dag voor de ramp was genuttigd. Het idee dat er een recht op geluk bestaat, stelt de nodige eisen aan het heden. Hierbij moet worden opgemerkt dat het uitgangspunt dat iedereen in gelijke mate recht heeft op geluk, zowel rechtvaardigheid als fatsoen impliceert. Zij die beweren dat ze hun geluk putten uit het voorbijgaan aan geluk van anderen — of het nu gaat om Markies de Sade of de bestuursvoorzitter van Goldman Sachs — horen niet thuis in een dergelijke maatschappij.

De reden had als waarde van de Verlichting een al net zo actief karakter als haar idee van geluk. Verlichtingsdenkers wezen het rationalistische idee van de reden als instrumenteel en mechanisch resoluut van de hand, niet alleen omdat de reden niet in staat was om de wereld te verklaren, maar ook omdat deze de geen vrijheid kon bevorderen. De taak van de reden is namelijk niet om zich tegen de natuur te keren, zoals de Romantici beklagden, maar om zich tegen autoriteiten te keren die hun macht verdedigen door het recht tot nadenken tot een kleine groep elites beperkt. (In het verleden zouden dit de geestelijken zijn geweest; vandaag de dag zou je kunnen denken aan economen). Belangrijker nog: als de reden zich tegen de natuur keerde, was dit om vraagtekens te plaatsen bij gebruiken die door de traditie als natuurlijk werden beschouwd. Laten we eens kijken naar een paar zaken die in het begin van de 18e eeuw op brede schaal als natuurlijk werden geschouwd: armoede, slavernij, de onderwerping van vrouwen, feodale hiërarchieën en de meeste vormen van ziekte. Wat natuurlijk is, wordt betwist. De verlichtingsdenkers beseften zich dat je geen slavernij kunt afschaffen, bestaande hiërarchieën kunt omverwerpen of ziekten kunt genezen als je niet kunt aantonen dat dit soort zaken niet noodzakelijkerwijs een natuurlijk aspect van de wereld vormen.

De verlichtingsdenkers waren zich allemaal van bewust van het feit dat de reden zijn beperkingen kent, maar ze waren simpelweg niet bereid om de staat te laten bepalen wat die beperkingen precies inhielden. In plaats daarvan moedigden ze ons aan om voor onszelf te denken: elke boer is in staat om te denken, en elke professor kan denkfouten maken. De reden beperkt zich daarom niet tot technologie, en is al evenmin tegen de passies gekeerd. Het verlichtingsidee van de reden wordt niet belichaamd door de door regels geobsedeerde technocraat, maar de zelfverzekerde Figaro van Mozart, die zijn eigen reden inzette als wapen tegen de aristocratie, en meer in het bijzonder om zijn passie te verwezenlijken. Is het niet vreemd om op de waarde van eerbied te wijzen in een tijd waarin zoveel geschoolde mensen religie de rug toekeren? Het idee dat moderne Westerse samenlevingen iets ontkennen dat we juist zouden moeten erkennen, leeft niet alleen bij de conservatieven; onderhuids leeft het ook bij veel mensen die zich in het kamp van de Groenen scharen. De waarde van het milieu omvat meer dan praktisch nut. Het kan zijn dat bepaalde dieren en planten zouden moeten worden behouden voor medische doeleinden, en het is zonder meer waar dat we een hoge prijs moeten betalen voor de klimaatverandering. Maar mensen die louter met instrumentele argumenten komen aanzetten, gaan voorbij aan de dieper liggende redenen waarom we het leven op aarde in stand moeten houden. Op welke manier ik ook over de totstandkoming van de wereld denk, één ding is zeker: mijn werk was het niet. Het idee van God is bovenal het idee dat mensen hun beperkingen kennen. Eerbied kent meerdere tegenstellingen: minachting, onverschilligheid en vooral afgunst, de ergste van de zeven hoofdzonden. Eerbied draagt bewondering in zich, maar ook dankbaarheid: voor de Schepping zelf en voor het feit dat we in leven zijn om deze te kunnen ervaren. We hebben misschien eerbied voor God of de natuur, maar ook voor idealen zoals rechtvaardigheid, schoonheid of waarheid — alles wat uiteindelijk buiten onze macht valt. Eerbied is een waarde die ons in evenwicht houdt. Zoals Kant het zei: “de sterrenhemel toont mij mijn grenzen, gelijk de morele wet mij mijn macht toont”.

De vijfde basiswaarde van de Verlichting is hoop, dat nooit moet worden verward met optimisme. Optimisme is een foutieve perceptie van de realiteit; hoop heeft ten doel om deze te veranderen. Ondanks de beste pogingen van evolutionaire biologen en anderen is niemand in staat geweest om vast te stellen wat onze oorspronkelijke natuurlijke staat is. Niemand kan ons daarom vertellen welk van onze basiscapaciteiten het meest fundamenteel is. De afgelopen jaren zijn primatologen, kinderpsychologen en neurowetenschappers tot de slotsom gekomen dat ons vermogen om mededogen te voelen — de basisgrondstof voor moreel gedrag — aangeboren is. U kunt in elke krant lezen over ons vermogen tot wreedheid. En dat is het meeste interessante aan de onbeantwoorbare vragen die uit de Verlichting voortkomen: Als we in staat zijn om zowel goed als kwaad te doen, waarom zijn we dan zo gefascineerd door het laatste? (Verkoopt boeken) Pessimisme is in de mode. Vroeger waren het de conservatieven die de neiging hadden om de slechtheid van mensen te benadrukken, en dat was consistent. Vandaag zijn het aanhangers van de zogenaamde

progressieve politieke partijen die het woord vooruitgang niet langer in de mond willen nemen, tenminste niet zonder aanhalingstekens. Vreemd genoeg hebben veel van hen het idee van vooruitgang in neoliberale zin overgenomen: onbeperkte economische en technologische groei. Als dat is wat vooruitgang inhoudt, is het geen wonder dat zoveel progressieven het van de hand wijzen. De Verlichting was echter geïnteresseerd in morele vooruitgang. Economische en technologische groei kunnen helpen in de strijd tegen armoede en ziekten, maar werden nooit als doel op zich beschouwd. Dat deze vermeende vorm van vooruitgang kan plaatsvinden zonder werkelijke vooruitgang is inmiddels wel duidelijk, maar dit is volstrekt geen argument tegen vooruitgang. De morele vooruitgang die door de Verlichting is geboekt — van de afschaffing van marteling en slavernij tot de introductie van ideeën over de mensenrechten — staat buiten kijf. En het feit dat het nog steeds mogelijk is om mensenrechten te schenden en het martelen opnieuw in te voeren bewijst slechts één ding: vooruitgang is niet onontkoombaar; het ligt in onze handen. Waarom verzetten we ons ertegen?

Het mensbeeld van Hobbes past in een lange, treurige traditie. Het is er ook een waarbij we ons niet prettig lijken te voelen. Verbazingwekkend genoeg houden veel hardvochtige atheïsten momenteel vast aan het ergste uitgangspunt van het christendom: de doctrine van de erfzonde. Het christendom cultiveerde deze doctrine omdat het een bruikbare oplossing leek voor het probleem van het kwaad: waarom is er sprake van een kloof tussen hoe de wereld is en hoe deze zou moeten zijn? De doctrine van erfzonde mag dan de schuld bij ons neerleggen, maar biedt ons ook een verklaring voor het kwaad dat we tegenkomen. Dit geeft ons in ieder geval zingeving, iets wat vaak dragelijker voelt dan het idee dat het universum geen betekenis heeft. Onze neiging om het slechtste te denken over de menselijke natuur is dan ook niet in de wetenschap, maar in het geloof geworteld.

Maar als het waar is dat we de menselijke essentie niet kennen en al evenmin in staat zijn om de toekomst van de mensheid te voorspellen, dan zouden we voor de visie moeten kiezen die naar alle waarschijnlijkheid tot de beste resultaten leidt. De enige opties die de erfzonde ons te bieden heeft, zijn wanhoop of genade. Als we tot handelen willen overgaan, moeten we op zijn minst geloven dat er vooruitgang mogelijk is. Dit is niet louter wishful thinking, maar de conditie die de mogelijkheid van moraliteit omvat. Kant noemde het Vernunftglaube, oftewel geloof in de rede. Maar zelfs Kant wist dat een simpel geloof in de mogelijkheid van vooruitgang voor ons soms niet genoeg is. Vroeg of laat hebben we een teken nodig dat ons toont dat vooruitgang niet alleen kan optreden, maar dat dit het ook werkelijk doet. Het teken dat Kant aanbood was zo miniem dat het de mythe van verlichtingsoptimisme voor altijd zou moeten ontzenuwen: niet de Franse Revolutie zelf, maar het feit dat toeschouwers in alle hoeken van de wereld de revolutie bezagen met een gevoel van hoop op vooruitgang was op zichzelf een teken van vooruitgang. Maar daar kun je veder weinig mee. Kant noemde zichzelf niet voor niets een melancholicus.

Hoewel ik persoonlijk niet geneigd ben in de erfzonde te geloven, zijn er twee ellendige menselijke tendensen die telkens opnieuw hun kop opsteken: we hebben een uiterst slecht geheugen en zijn geneigd tot ondankbaarheid. De oorlog van iedereen tegen iedereen die Hobbes als een natuurlijk fenomeen zag, werd gevochten over grenzen die iedereen vandaag de dag kan oversteken. Historisch gezien is de Europese Unie een wonder dat we niet langer weten te vieren. In aanloop naar het 50e lustrum van het Verdrag van Rome probeerden verschillende organisaties belangstelling voor de EU te wekken met koppen als "Wat betekent Europa voor mijn baan?" en "Wat zal de EU voor mij doen?" Voor iedereen die daar niet zo zeker over was, volgde er een waslijst van persoonlijke voordelen. Elke keer dat ik die hoor, moet ik denken aan de fameuze zin van Kennedy: "Do not ask what your country can do for you; ask what you can do for your country". Om iets te willen doen — voor je land of je continent — moet je uiteraard geloven dat het meer belichaamt dan een verzameling van belangen, zoals een verworvenheid die jouw idealen belichaamt. Wijzen op het wonder van Europa houdt niet automatisch in dat je tevreden bent met de abjecte Brusselse bureaucratie. Je geeft er alleen maar mee aan wat Europa nog steeds zou kunnen worden, hoe onmogelijk dat nu misschien ook lijkt.

Noem het als je wil historische ironie: de visie van Kant op hoop op de mogelijkheid dat de Verlichting wordt verwezenlijkt weerklinkt buiten Europa, maar er zijn maar weinig zichzelf respecterende Europese schrijvers die het aan zouden durven om deze visie toe te passen op de bakermat van de Verlichting. Europeanen zijn eerder geneigd om zich af te vragen of Europa wel echt bestaat, buiten een (onbepaalde) geografische eenheid en een reeks van economische verdragen. Maar vraag een Afrikaan, Aziat of Amerikaan of Europa bestaat, en je wordt op een lachsalvo onthaald. Uiteraard is het mogelijk om op de regionale verschillen te wijzen. Wat hebben Louisiana en New York met elkaar gemeen, met de (mogelijke) uitzondering van taal? Wat hun geschiedenis, geografische ligging, klimaat en cultuur betreft zouden Kansas en Hawaï niet verder van elkaar verwijderd kunnen zijn, maar als wij over de verschillen nadenken is het om de diversiteit van Amerika te prijzen, en niet om ons af te vragen of de unie van staten zou moeten worden ontbonden. Ik weet heel goed dat Europa geen Amerika, Canada, India of Turkije is — stuk voor stuk multi-etnische naties die (in wisselende mate) succesvolle manieren hebben gevonden om met hun diversiteit te leven. Terwijl Europa fel discussieert over de vraag of het als geheel kan bestaan, is de rest van de wereld op zoek naar idealen die Europa zou kunnen aanreiken indien het zou worden bevrijd uit haar passiviteit en zelftwijfel.